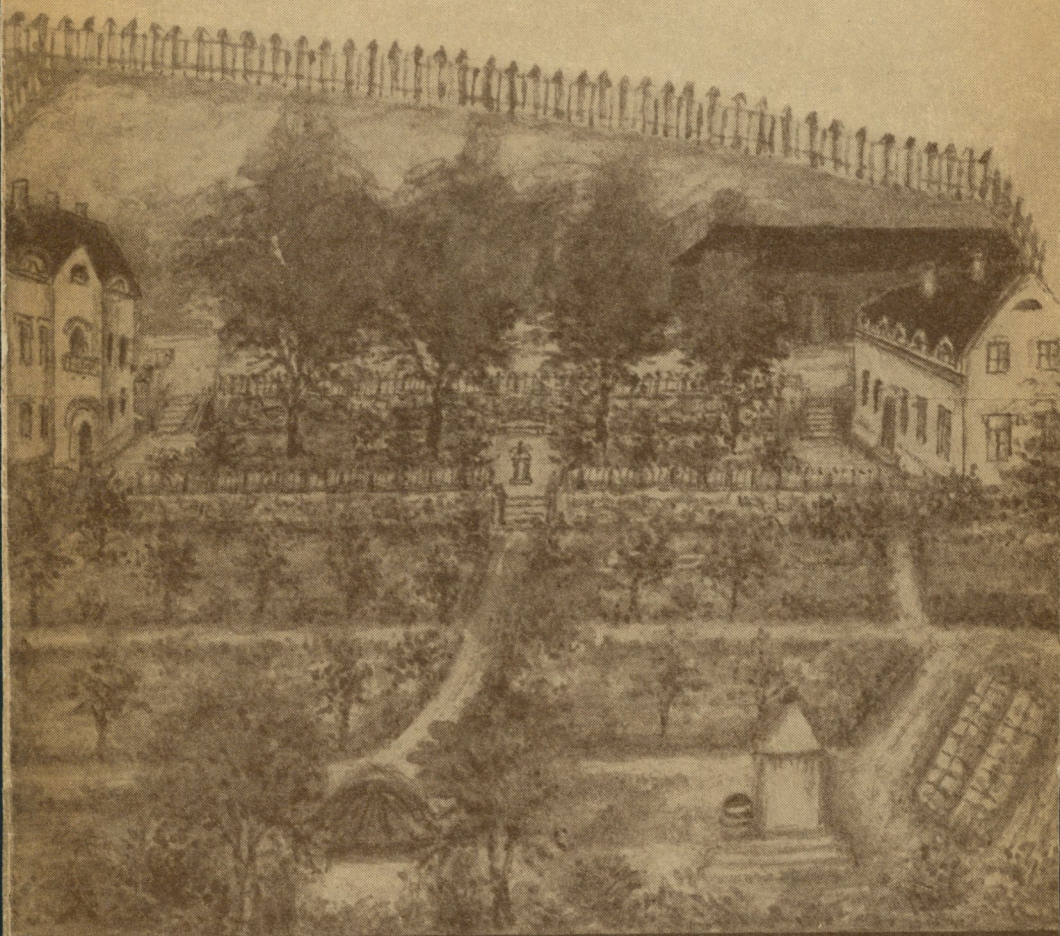
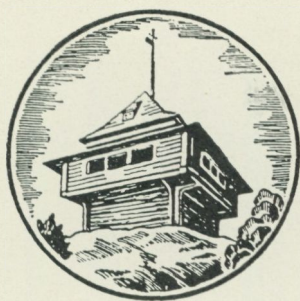

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1952**

H. M. KONUNG GUSTAF VI ADOLF — *musseimannen*.
Vid den nyordnade skråavdelningens öppnande den 22 maj 1951.

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1952

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en detalj ur en akvarellmålning av malmgården Henriksdal vid Surbrunnsgatan i Stockholm. Gårdsbebyggelsen — där Artur Hazelius' födelsehus, nu på Skansen, utgör högra flygeln — behandlas i årsboken på sid. 87. Målningen är utförd ur minnet av fröken Emelie Carger och tillhör museets nyförvärv (inv.-nr 244 126).

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1952

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

SALSTA SLOTTS ARKITEKT

av Erik Andrén

Salsta slott i Tensta socken, ett par mil norr om Uppsala, tillhör den svit av mellansvenska herrgårdshus av utpräglad karolinskt kynne, som brukar sammanställas med namnet på en av tidens mest berömda arkitekter, Nicodemus Tessin d. ä. Så gör Gustaf Upmark d. ä. (1904), Gustaf Upmark d. y. (1909), Erik Fant (1914), Ragnar Josephson (1930) och Andreas Lindblom (1944). Även Erik Lundberg (1935) ansluter sig till samma mening, dock med vissa reservationer. Lundberg har i sin lärda avhandling om herremännens bostadsförhållanden utförligt behandlat den tessinska gruppen av lantslott från 1660- och 70-talen. Han hänför där utan tvekan Salsta slott till denna grupp men påpekar samtidigt "vissa konservativa drag" och "en viss tafatthet i planlösningen, som antyder att ej Tessin själv är mästaren utan endast någon i hans krets (Mathias Spihler?)".

Likaså råder enighet om tidpunkten för byggnadsarbetenas påbörjande och avslutning — 1675 och omkring 1680. I Svenska slott och herresäten skriver Gustaf Upmark d. y. bl. a. att "Salsta grundlades år 1675, sedan ett på samma plats stående, år 1613 uppfördt hus till större delen nedrifvits. — — — Ritningarna till det nya slottet voro utförda af Nicodemus Tessin d. ä., som just då hade vunnit stor berömmelse som skapare af Hedvig Eleonoras Drottningholm. Byggnadsarbetet leddes af vice stadsarkitekten i Stockholm Mattias Spihler och synes, hvad det yttre angår, hafva varit färdigt redan omkring 1680."

Avsikten är här att dra fram i ljuset ett par hittills förbisedda källor till kunskapen om Salsta slotts byggnadshistoria, vilka utan

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till förste intendenten Brynolf Hellner på 50-årsdagen den 2 dec. 1950.

att väsentligt rubba den gängse uppfattningen likväl ger full klarhet i några hittills dunkla frågor. De åsyftade källorna är dels en handskrift i Kungliga biblioteket, dels en liten planritning i Skoklosters arkiv.

Handskriften har titeln "Brevis descriptio Svetiæ" och är författad av den kände polyhistorn Johannes Loccenius i Uppsala. Loccenius, som var född 1598 i Holstein, inkallades 1625 till Uppsala universitet, där han under de följande årtiondena upprätthöll flera professurer och 1648 utnämndes till universitetsbibliotekarie. Samtidigt förordnades han till rikshistoriograf och 1661 fick han av förmyndarregeringen i uppdrag att författa en textavdelning på latin till Erik Dahlbergs stora kopparstickswerk *Suecia antiqua et hodierna*. Denna text var ännu vid hans död 1677 ofullbordad och den blev aldrig tryckt. Trots sina defekter och en i viss mån skissartad karaktär är handskriften en ytterst värdefull arkitektur- och personhistorisk källa från samma tids-epok som sueciaverket.

Avsnittet om Salsta omfattar pag. 114—117 och har följande lydelse (icke citerade partier översatta från latinet):

"SAALSTADH"

Vid floden Sala i Tensta socken är slottet beläget, av vilken flod det utan tvivel har sitt namn — en gammal och förnäm ättsättesgård, vars första grundläggning ej är säkert bestämd, utom det att den redan under 400 år hört till den berömda familjen Oxenstierna. På grund av gårdens fruktbara och lämpliga läge har den alltid haft ett icke ringa anseende. Ty på denna plats och därovanför strömmar floden Sala fram på så sätt att den växer ut till icke obetydliga fiskrika sjöar, som omgiva hela Salsta sättesgård och bilda en ö. Ärkebiskop Jöns av ätten Oxenstierna, som på sin tid förde svåra krig mot konung Karl Knutsson, uppehöll sig här och befäste så mycket han kunde. Men då han fångslad av Kristian I bortfördes till Danmark, säges denna borg ha blivit besatt och erövrad av Sten Sture d. y., vilket en stor del ruiner ännu vittnar om. Vidare kom gården tack vare äktenskap och arv till den berömda och urgamla ätten Bielke och först till den förnämde ädlingen Ture Pedersson Bielke och från honom

till hans son, den lysande Nils Bielke, riksråd, gift med den förnåma fru Ingeborg Oxenstierna. Denne lät år 1613 där uppföra ett vackert och präktigt slott av tegel, och bredvid detta flera andra mindre byggnader. För detta ställe skapar han ingenting mindre än en mänsklig njutning, där det icke saknas vare sig villebråd, fåglar, fiskar eller förnöjelser i överflöd. Likaså trädgårdar och tre djurgårdar, järngruvor och allt som hör till järnframställning, tegelbruk och annat dylikt. Denna sätesgårds gränser sträcka sig ända till en och en halv mil i längd och bredd, inom vilka 35 landbönder bo, som fullgöra dagsverken åt slottet, vilken så närliggande bekvämlighet återfinnes på få ställen. Nu tillhör gården den förnåma friherren (ändrat till: den lysande och högädle greven) herr Nils Bjelke, herr Tures son och herr Nils sonson, en arvinge värdig så stora förfäder (tillskrivet: "hwilken detta gamla Sahlstad nedertagit A: 1672 och märkeligen förändrat och ett öfwer måttan schöönt och kostbart Slått der sammanstädes oppbygdt A: 1686 — hwilket kann räknas Ett av dee praetiosiste bygningar icke allena i Swerige uthan och widt och bredt, som af des Structur nogsampt kan skiönias, anlagdt af den berömbde Architecten Mathias Spijler"). Icke långt från Salsta, ungefär en kvarts mil därifrån, reser sig ännu ett gammalt befästningsverk, uppfört av ojämna klippblock på en hög bergklippa och av nästan cirkelrund form, omgivet av dubbla murar. Det kallas Salstaborg och var i forntiden under inbördeskrigen invånarnas tillflyktsort och försvarsverk. Nu är denna stora klippa omgiven av vidsträckta, djupa och otillgängliga träsk och av höga och tätvuxna träd. Men att det på den plats där det växt igen en gång varit vatten, det står klart av det följande: emedan för få år sedan i ett av träskan kallat Edsmyren, en väldig skeppsköl är påträffad, i vilken en stor järnring var inslagen. Dessa träsk falla ut längre bort mot Rasbokil och vidare i Mälaren. Varav man kan dra den slutsatsen att fordom skeppsfarten nådde ända hit. Men sedan platsen växt igen under tidens långa lopp så står uppenbarligen nu icke mera ett utlopp öppet.

Den latinska texten av Loccenius egen hand har tydligen tillkommit på 1660-talet — i varje fall före 1672 eftersom ingenting

nämnes om rivningen av det gamla stenhuset och anläggningen av ett nytt. Det svenska tillägget är gjort av annan hand efter Loccenius död. Samma korrigerande penna har 1687 eller senare ändrat Nils Bielkes titel från friherre till greve.

Den okände rättsaren uppger klart och tydligt att arkitekten Mathias Spihler är Salsta slotts skapare. Men har inte Nicodemus Tessin haft med Salsta att göra? Beror de tessinska dragen i slottets arkitektur endast på Spihlers receptivitet? Den andra inledningsvis nämnda källan ger en fullgod förklaring på dessa frågor.

Planritningen i Skoklosters arkiv, bild 3, är utförd på handgjort papper utan vattenstämpel (format 20×20 cm) med svart tusch och tuschlavering i grått. Upptill på bladet finns en med nål stucken skala i fot, nedtill ett tuschat skalstreck i alnar. Ritningen är gjord i skalan 1:200. Det finns inga anteckningar på bladet och ingen signatur. Att ritningen är ett projekt till bostadsvåningen på Salsta slott framgår dock klart och tydligt både av måtten och av flera detaljer i planlösningen. Likaså kan det inte råda någon tvekan om att Tessin med egen hand gjort ritningen. Både det eleganta utförandet, själva ritmaneret och skalans siffror vittnar om detta. Det är tydligen så, att Tessin omkring 1670 sänt en kopia av sitt salstaprojekt till Carl Gustaf Wrangel — precis som han 1662 sände denne kopior av ritningarna till Drottningholm, Bondeska palatset och Bååtska palatset.

Planen är av den regelmässigt karolinska typen. Från förstugan kommer man in i salen, som är utbyggd åt trädgårdssidan. Från salen utgår två bostadssviter, åt vänster baronens, åt höger friherrinnans. Vardera består av två förmak och en sängkammare med direkt utgång till förstugan. I baronens svit är det första förmaket ganska litet och försett med ett enda fönster. Det andra förmaket är mer än dubbelt så stort med tre fönster — möjligen har arkitekten tänkt sig att detta förmak samtidigt skulle fungera såsom bibliotek. I vinkeln mellan dessa båda förmak ligger en liten obelyst servistrappa, vägg i vägg med den stora trappan till översta våningen. En dylik servistrappa mellan bostaden och tjärnarnas rum i markvåningen möjliggjorde en diskret upppassning, och den var i hög grad önskvärd i barocktidens förnäma bostads-

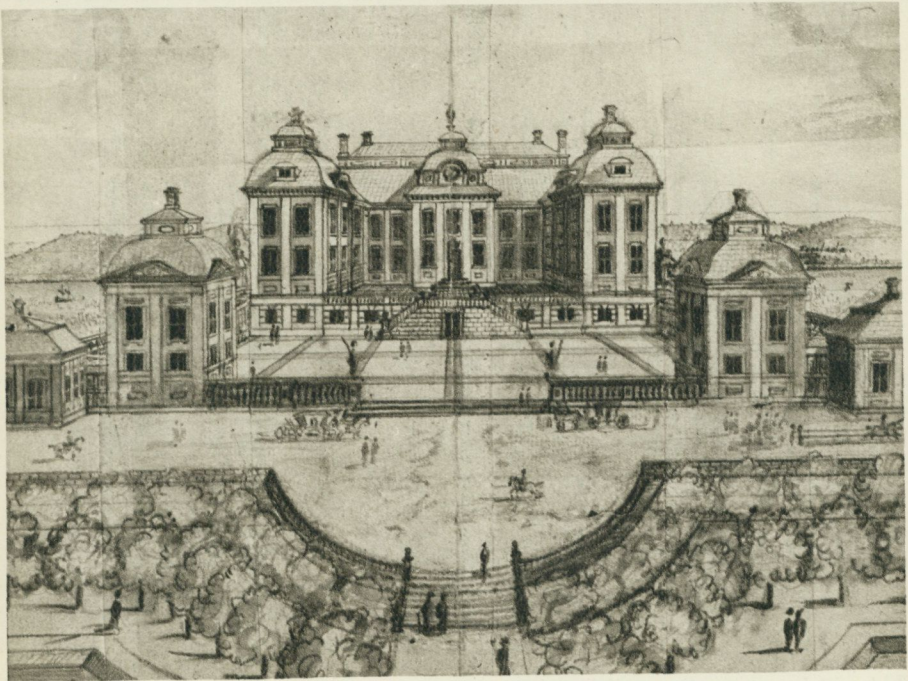
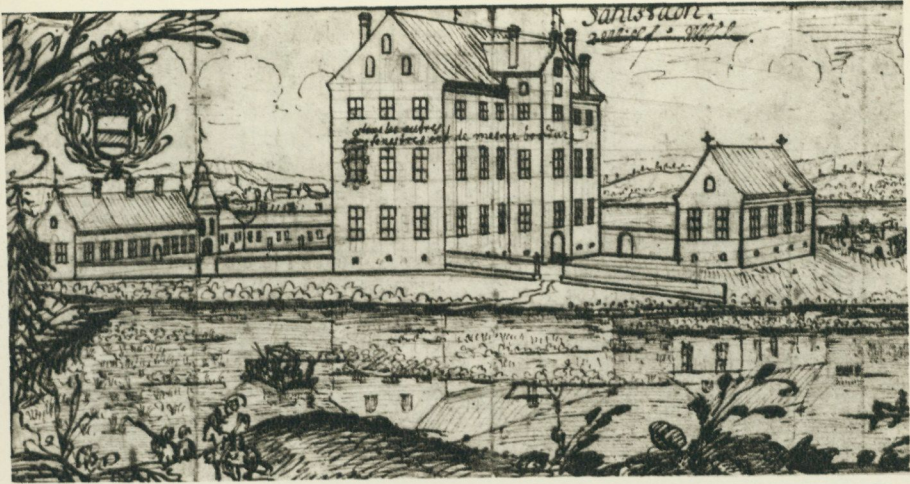

Bild 1 och 2. Salsta enligt Erik Dahlbergs skisser för Sueciaverket: överst 1613 års stenhus, nederst det tessinska barockslottet. Kungliga biblioteket.

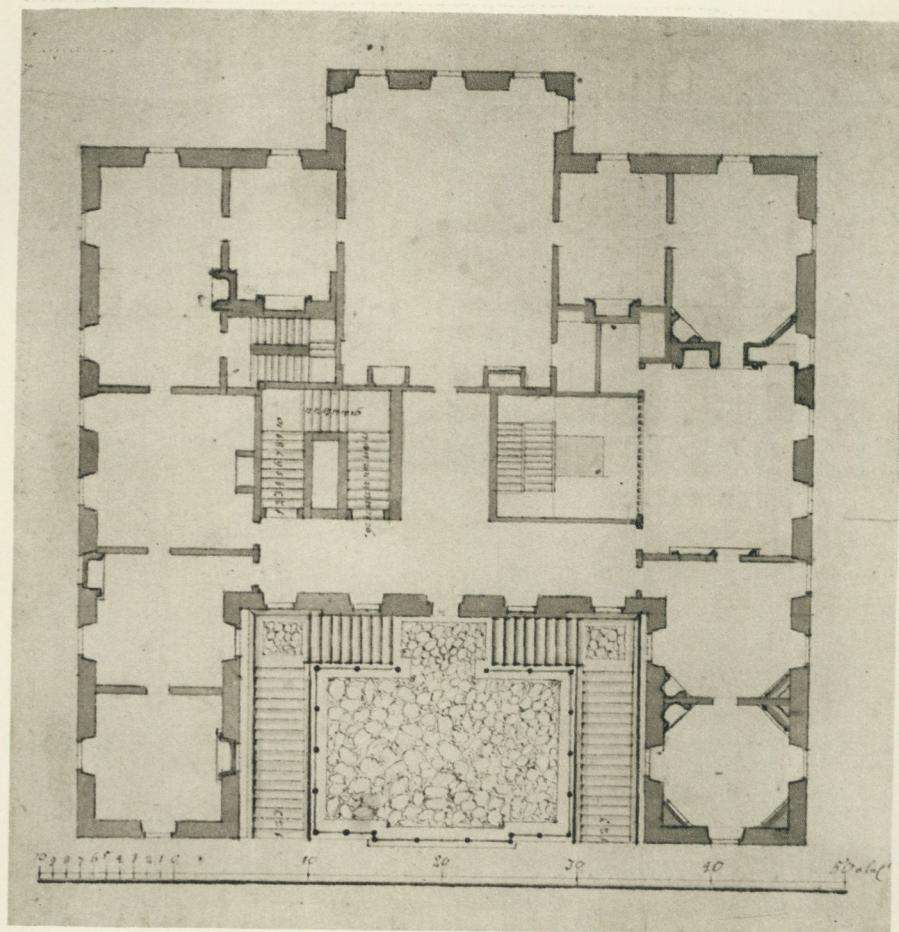

Bild 3. Salsta slott, plan av huvudvåningen. Laverad tuschritning av Nicodemus Tessin d.ä. omkring 1670. Skoklosters arkiv. — Den tessinska planlösningen blev senare omarbetad av Mathias Spibler, under vars ledning slottet byggdes 1672—1686.

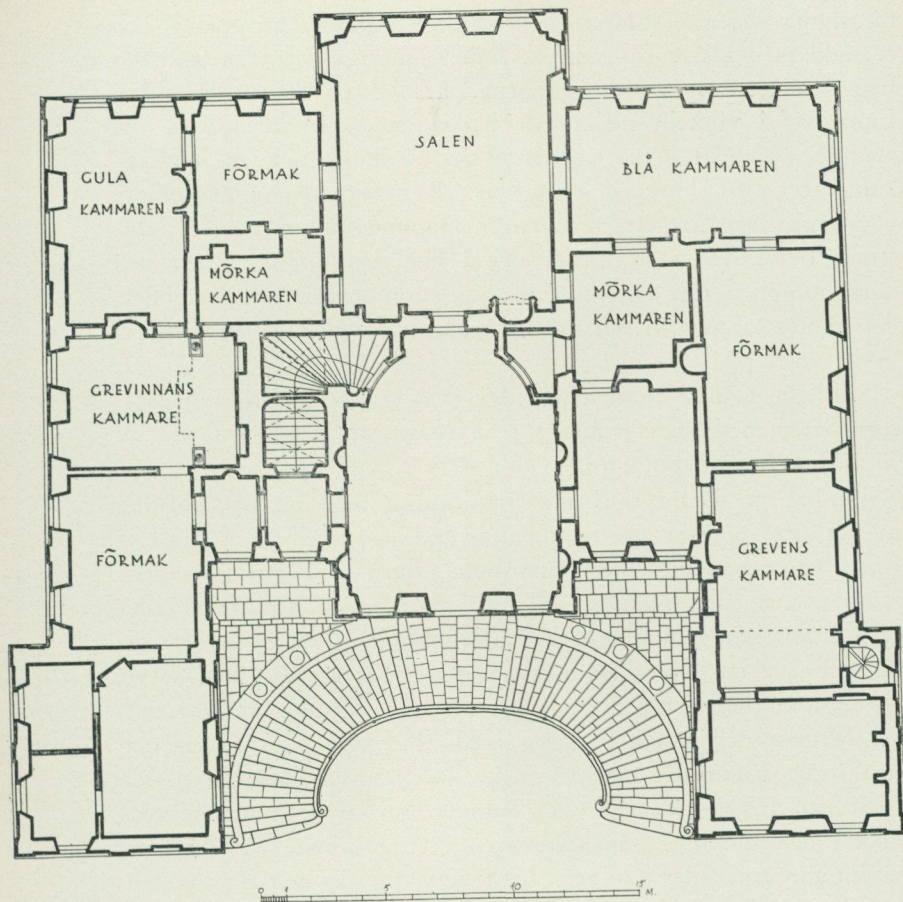

Bild 4. Salsta slott. Plan av huvudvåningen i skalan 1: 300. Efter uppmätning av Axel Forssén 1914 för Svensk arkitektur, band 2.

hus. Baronens sängkammare har fönster, dörr eller spis på varje vägg, och sängen måste i detta rum få en föga monumental hörnplacering.

Friherrinnans första förmak är också litet och har endast ett fönster. Det andra förmaket är elegantare utformat med avfasade hörn på den inre kortväggen — måhända har det också kunnat

tjänstgöra såsom kabinett. Paradsängkammaren är rymlig och försedd med alkov för sängen. I den innersta delen av alkoven ligger servistrappan för tjänarna. Liksom på den andra sidan finns här i vinkeln mellan de båda förmaken ett obelyst utrymme, uppdelat i två små rum: en salsskänk och en jungfrukammare med inbyggd sängplats. Friherrinnans sängkammare var tänkt att bli ett synnerligen monumentalt rum med balustrad i alkovfasaden. Märk också hur den öppna spisen och dörröppningen i ena kortväggen samkomponerats till en enhet; den motsatta väggen har troligen planerats med en stor spegel invid dörren.

Slutligen finns i de åt gårdssidan utbyggda flyglarna två gästrumssviter med ingång direkt från förstugan och bestående av förmak och sängkammare.

Jämför vi denna tessinska planlösning med en uppmätning av det efter omarbetade ritningar byggda slottet, bild 4, skall vi finna väsentliga olikheter. Rumsindelningen är i stort sett densamma, men den tessinska planens rediga och strängt logiska disposition har genom omarbetningen blivit i hög grad förvanskad. Enligt ett inventarium från 1686 består grevens bostadssvit — som nu ligger till höger om salen — av "blå kammaren", ett förmak och sängkammaren med alkov på kortväggen och spiraltrappa ner till markvåningen. Mellan sängkammaren och förstugan ligger ett rum utan angiven funktion (ännu ett förmak?) och innanför sängkammaren ett rum, som väl fungerat såsom garderob eller kabinett. Gästrumssviten är helt försvunnen.

Grevinnans svit består av ett förmak, "gula kammaren", sängkammaren med alkov i innerväggen och ytterligare ett förmak. Mellan detta och förstugan finns två mycket små kamrar och i den åt gårdssidan utbyggda flygeln ytterligare några smårum, som förmodligen tjänstgjort såsom barn- och pigkamrar. Trappan upp till översta våningen har klämts ihop till en brant vinkeltrappa och därmed möjliggjort en monumentalare utformning av förstugan. Den "mörka kammaren" på vardera sidan om salen är kvarlevor av den tessinska planen, men de har nu förlorat sin logiska funktion och är ur arkitektonisk synpunkt skönhetsfläckar i planlösningen.

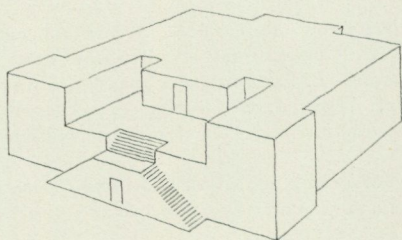
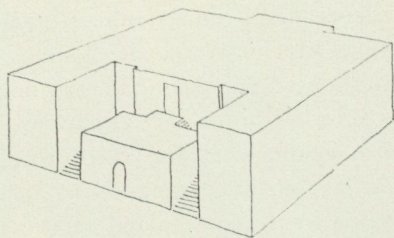
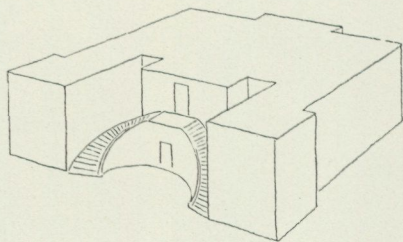

Bild 5. Salsta slott. Schematisk framställning av huskroppen enligt Nicodemus Tessins projekt (överst) — enligt gravvyren i Suecia antiqua et hodierna (i mitten) — såsom slottet byggdes under Mathias Spihlers ledning (nederst).
Teckning av förf.

Om anledningen till att man frångått Tessins plan och vem som tagit initiativet härtill, vet vi naturligtvis ingenting. Sannolikt är det byggherren som gett nya direktiv, vilka Spihler sökt tillgodose med bibehållande av det mesta möjliga i Tessins förslag.

Slutligen kan nämnas att inte heller Tessin var helt obunden, när han utarbetade sitt förslag. Det var byggherrens mening att

nedriva det gamla stenhuset från 1613, men han ville för det nya slottet utnyttja det gamlas grundvalar. Den nya planens ytterkontur var därmed i viss mån given, och Tessin måste rätta sig efter de givna huvudmått. Han moderniserade husets planform genom att låta salen springa fram åt trädgårdssidan och två flyglar åt ingångssidan, inramande en monumental yttertrappa kring en stenlagd terrass. Men han var dock bunden av de gamla huvudmått, och detta är förklaringen till den egenartat kubiska ytterformen hos Salsta slottsbyggnad.

Källor: G. Upmark, *Svensk byggnadskonst 1530—1760*, Stockholm 1904. — G. Upmark, *Salsta, i Svenska slott och herresäten, Uppland*, Stockholm 1909. — E. Fant, *Salsta, i Svensk arkitektur II*, Stockholm 1914. — R. Josephson, *Tessin I*, Stockholm 1930. — A. Lindblom, *Sveriges konsthistoria II*, Stockholm 1944. — E. Lundberg, *Herremannens bostad*, Stockholm 1935.

För granskning av den latinska översättningen tackar jag förste intendenten John Granlund.